

Bókay Antal

Dekonstrukció és filológia – egy ironikus visszafordulás elméleti háttéréről

In: *Literatura* 2002 / 3. szám, 263-285.

A visszafordulás iránya

A mai filoszok közbeszédében az amerikai irodalomtudományi dekonstrukció ritkán említődik követendő, szakmai „bezzeg-gyerekként”. Egyetlen kivétel talán Paul de Man „Visszafordulás a filológiához” című rövid írása¹, melynek szerzője elkóborolt, de az örök irodalmár akolba végül is megtért báránként a teóriák átláthatatlan sűrűjében – legalábbis úgy tűnhet - hitet tesz egy nagyszerű és egyértelmű hagyomány jelenkori érvényesíthetősége mellett. Kérdés persze, hogy mit jelent a „visszafordulás”, a „return”. Kérdés, hogy honnan fordulunk vissza, és pontosabban hova, azaz mi az az elméleti rendszer, amelyet elhagyni készülünk, és mit is jelöl igazán a célként szereplő „filológia” de Man dekonstrukciójában. Úgy gondolom, hogy azok, akik de Man tanulmányának címében biztatást éreznek egy hagyományos irodalomtudományi beszédmód visszatérésére, nem figyeltek eléggé a tanulmány üzenetére, melynek címe és tartalma egyaránt egy ironikus gesztusra épül és sokkal inkább a filológia dekonstrukcióját, célzatos félre-olvasatát, semmint a régi elmélet fonálának változatlan újrafelvételét végzi el. Az irónia persze sohasem kizárása, teljes megtagadása valaminek, hanem egyszerre továbbfűzés és felfüggesztés, utalás egy előzményre, „mely tiszta megtévesztés” és egy következményre, amelyet „örökre megmérgez az inautentikusság veszélye”². A dekonstrukció akár „új filológiának” is felfogható, de ez a filologikusság a Friedrich Schlegel által irónia-definícióként megadott (és de Man által többször idézett) „permanens parabázis” keretén belül működik, vagyis az állandó közbeszólás elcsúsztató hatalma alatt áll, artikulációjának aktusában azonnal felbomlik és átírja önmagát. Az ironikus-allegorikus gesztus, amely egyszerre állít és megkérdőjelez, nemcsak az idézett tanulmányban nyilvánvaló, hanem érzékeljük nyomát a kötet többi írásaiban is, különösen az *Ellenállás az elméletnek*³ és a *Hypogramma és inskripció* címűekben.

A filológia fogalma, a gyakori, olykor harci jelszóként funkcionáló használat ellenére is meglehetősen körvonalazatlan, sokkal inkább egy attitűdöt, mintsem egy elméletileg meghatározott hozzáállást jelez. Ismeretes, hogy a szó maga „a tudás szeretete” vagy a „beszéd szeretete” jelentéssel bír. Legkorábbi változata klasszika-filológiaként egy bizonyos korszak szövegeinek textológiai vizsgálatát végzi. Ettől történetileg elkülönítve, bármely nyelvre és az irodalmiság történetileg lényegesen más helyzetére vonatkoztatva beszélünk „modern filológiáról”. A „modern filológia” azonban nem irodalomtudomány a szó szigorú értelmében, hisz nemcsak hogy nem rendelkezett kidolgozott irodalomelmélettel, hanem igénye sem volt a teoretikus megalapozásra. Megszületésének szükségszerűsége is eltérő: filozófiai és esztétikai háttérű, megelőzi az emberrel, társadalommal foglalkozó tudományos diszciplínákat. A XVIII. század végétől segítséget nyújt a kultúrával, az ember önismereti és emberismereti tárgyával

¹ Paul de Man *Return to Philology*, In: Paul de Man: *Resistance to Theory*, University of Minnesota Press, 1986, 21-26. (Továbbiakban VF jelzéssel a főszövegben adom meg az oldalszámokat)

² DE MAN, Paul: *A temporalitás retorikája* In: THOMKA Beáta: *Az irodalom elméletei*Pécs, Jelenkor, 1996, 51.

³ vö. Paul de Man: *Ellenszegülés az elméletnek*, In : BACSÓ Béla (szerk.) *Szöveg és interpretáció*, Bp. Cserépfalvi, é.n. 97-114. (A magyar fordítást használom, de olykor korrigálom. Magának a címnek a fordítása sem szerencsés, hiszen a „resistance” Freud ismert terminusára és tanulmányára *Ellenállás a pszichoanalízisnek*/ utal. Továbbiakban EE.

kapcsolatos megértési krízisben. Célja az adott szöveg vagy szövegcsoport keletkezésének pillanatához kapcsolódó jelentés-komplexum rendszerezett felmutatása, azon tartalmak tisztázása, amelyek egy bizonyos történeti kontextusban és meghatározott nyelvi technikával szemantikai jelenséggé (kulturális monumentalitássá) váltak. A filológia nem-fogalmaként talán azokat a kategóriákat jelölhetjük meg, amelyeket Gadamer az *Igazság és módszerben* „humanista vezérfogalmak” cím alatt fogott össze. Ezek a képzés (*Bildung*), a *sensus communis*, az ítélőerő és az ízlés (Gadamer, 1984, 31-51.). A filológia nem más, mint a kulturális öntudat tudományos (akadémiai és egyetemi) és politikai (iskolai, oktatásügyi) intézmények elvárásain, előírásain keresztül történő gyakorlati kidolgozása. A politikai és morális megalapozottság választja el a hermeneutikától, mely a szöveg és világ kapcsolat helyett a szöveg és megértés viszonyát tárgyalja⁴.

August Boeckh közismert definíciója a filológia sajátos episztemológiai pozíciójáról: a „Widererkenntnis des Erkannten”, „az ismert újra-megismerése” az emberi-kulturális öntudat jobbra nyelvi jellegű, már eleve birtokolt, sőt intézményesen őrzött tárgyainak nyelvi megragadását tűzi ki célul. A háttér episztemológia azonban, első ránézésre is, igencsak problematikus, és – valószínűleg okkal - soha sincs elméletileg kidolgozva. A filológia természete szerint gyakorlati tevékenység (ahogy a dekonstrukció is – mint később kitérek rá - a gyakorlat felől és a gyakorlatban dolgozza ki magát, azaz pragmatikus). A filológia kettős kötöttségű, egyrészt történelmi-etikai (hatalmi), másrészt nyelvi-tematikus (szemantikai). Ezek kölcsönösen egymásra vetülnek, a genezis és a telos összekapcsolódása sajátos ismétlődést, sőt azonosságot, egy karakteres centrumot, logo- és fonocentrikus jelentés-teret, jelentés-kontinuumot hoz létre. A filológiát „az értelem és megértés egyfajta fenomenalizmusa” (EE, 101) artikulált, világos tartalmak kontextualizált szellemi esszenciája jellemzi. A filológiai folyamat, a fenomenalizált kontinuum elengedhetetlen komponense a zseniális, közösségi ideával átítatott alkotó és a ráhangoló, nevelhető olvasó. E két szubjektum biztonságos kontextust teremt a kulturális értelem érvényesüléséhez, eszköze, közvetítője a nyelv alapvetően referenciális természete, amelynek tartalmát, illetve etikai relevanciáját egy relatíve egyszerű értelmező technika biztonságosan le tudja képezni. A jelentés-artikuláció háttereként mindig érzékelhető egy politikai-intézményi háló, a kultúra, a *sensus communis* és az ízlés komponenseit a közösség különböző (nemzeti és osztály-szintű) egységeinek intézményei érvényesítik. Mi tehát a „filológus feladata”⁵? A *Resistance to Theory* című kötetben megjelent metaelméleti tanulmányok (elsősorban a „Visszafordulás a filológiához” és a kötettel azonos című „Ellenállás az elméletnek”) a (dekonstruktív) irodalomelméletet ironikusan kezelt, átírt filológiaként fogják fel, olyanként, amelyhez éppen a modern formalizmus bizonyos elveinek radikális, önmegszüntető végigvitele és voltaképpen megszüntetése szükséges. A dekonstrukció Boeckh episztemológiájából a nyelviség hangsúlyozását és azt emeli ki, hogy a nyelvi rejtélyes és dinamikus, az ismert minden önbejelentése, minden önreflexió új megismerési aktust generál.

Az ellenállás fogalma

⁴ Vö. ezzel kapcsolatban Schleiermacher véleményét az 1819-es előadások kivonatában, ahol a filológiát „megfigyelések aggregátumának” nevezi, a hermeneutikát viszont a „beszéd /Reden/ és megértés /Verstehen/ viszonyítása művészetének” mondja (SCHLEIERMACHER, Friedrich D.E.: *The Hermeneutics: Outline of the 1819 Lectures* In: *New Literary History* vol. X. no.1. 1978, 1.

⁵ Michael Holquist a PMLA ezredfordulás számában Walter Benjamin *Die Aufgabe des Übersetzers* című tanulmányának koncepcióját vetíti rá a filológusra. HOLQUIST, Michael: *Forgetting Our Name, Remembering Our Mother*, PMLA, vol. 115, no. 7, 2000, 1975-1977.

De Man nem általános, metaelméleti tézisekből indul ki, hanem olyan, látszólag jelentéktelen gyakorlati tényekből, anekdotákból, amelyek bemutatják az irodalomtudomány intézményeiben uralkodó hangulatot és az irodalomtanítást vezérlő intézményi hatalmi struktúrát⁶. Az irodalomtanítás (és persze az irodalomtudományi szakma reakciói) de Man számára nem pusztán irodalmi adatok és elvek képviselőként, közvetítéseként értelmeződik, hanem az irodalom performatív természetének, hatalmi mechanizmusainak érvényesülési, érvényesítési módjaként, annak a köztes (hatalmi és szemiotikai) térnek ontológiai értelmű (a közösség által elfogadott értelmet létrehozó) megformálódásaként, amely a mű és a használói szubjektum között történik. Az irodalom tanítása „mint önálló szakmai terület, önmagát mint humanisztikus és történeti diszciplínát határozta meg, mely összekapcsolódott, de el is választódott olyan leíró diszciplínáktól mint a filológia és a retorika” (VF,21). Célja az, hogy „túlmenjen a leíró jellegén”, egyéni, közösségi, nemzeti identitást, egy meghatározott etikát képviseljen „sajátos szövegek relatíve stabil kánonjának” segítségével. Sőt azzal, hogy hatalmában áll szövegek jelentésének kidolgozása, egyfajta „hermenutikai funkcióval”, - állítja de Man - a teológia tudományával is rokonságba kerül. „Az irodalom professzorának, jó oka van a magabiztosságra, tudományos lelkiismeretét nyelvészeti és történeti tudásának pozitív szigora, morális, politikai és átfogóbb értelemben vett vallási elvárásait pedig e tudásnak a világra, a társadalomra és az énrre való alkalmazása oltja” (RP,22). Nem nehéz azonban érzékelni de Man iróniáját, annak üzenetét, hogy ez az igen jelentős, történelmi, teológiai és morális szándék, ez a tudományosság (scholarship) igazából egy önérvényesítő erő elrejtő, mely explicit tézisein túl rejtett, elfojtó ellenállások sűrűjére épül, és egy olyan – voltaképpen látszólagos - rendezettséget mutat fel, amelyre elsősorban az irodalmi nyelv és az ezáltal kiváltott olvasás és módszer felől kivédhetetlen veszélyek leselkednek. Az irodalomtanítás interdiszciplináris tudománya megfelelő elmélethez is kapcsolódik, „különösen azokhoz, amelyek az angol irodalomtudományban Coleridge-ig visszakövethető esztétikai spekuláció hagyományát követik” (RP,22)⁷.

Az irodalom tanításában rejlő ellentmondások az irodalomtudomány alapvetően problematikus felépítésében térnek vissza. De Man számára az irodalomtanítás „nem interszubjektív viszony, hanem kognitív folyamat”, nem a *Bildung* eseménye, amelyben a Másik, az eredet, az autonóm személy morális példája mindig meghatározó volt, hanem nyelvi-retorikai esemény, egy nyelvi játéktér megosztása. Fontos megértenünk, hogy mit tartalmaz ez a játéktér, diszkurzív komplexum. Legáltalánosabb terminusként az angol szöveg magyarul nehezen visszaadható szót használ, a „scholarly” és a „scholarship”. De Man szerint „csak az a tanítás méltó e névre, amely tudományos/scholarly/ és nem személyes” (RT,4.), vagyis az irodalomtanításnak nem nevelő célzatú élményekkel kell dolgozni, hanem objektív és rendszeres módon kell megosztania egy irodalmi diszkurzív teret. A „scholarly” és a „scholarship” azonban nem fordítható csupán „tudományosnak”, a magyarral ellentétben ezt az szót az angol a tárgyi világ megismerésére nem használja (az a „scientific”). A „scholar” szó latin eredetijében egyértelműen kötődik az iskolához, a tanításhoz. Az irodalomtudomány mint

⁶ Az „Ellenállás az elméletnek” kiinduló pontja az, hogy a Modern Language Association szerkesztői nem fogadták el az MLA oktatási célú, irodalomtudományt áttekintő könyve számára de Mantól megrendelt, irodalomelmélettel foglalkozó tanulmányt. A „Visszafordulás a filológiához” pedig Jackson Bate dekonstrukciós elméletet, sőt általában az elméletet érintő támadása ellen lép fel.

⁷ Ismert, hogy Coleridge 1799 januári németországi látogatásakor nem a korábban sokat olvasott jénai mesterekhez utazott, hanem némi töprengés után Göttingenben telepedett le. Jéna filozofikusságával szemben Göttingen a filológia, a német irodalom tradíciójának kitüntetett helye. Coleridge számára a filológia nyelvi, nyelvészeti megalapozottságú történeti-humanista stúdium volt, mely a „Logosz” műveit tanulmányozta ellentétben a filozófiával, amely magát a Logoszt tárja fel. (Vö.: MCKUSHICK, James C. : *Coleridge's Philosophy of Language* New Haven, Yale University Press, 1986, 53-85.) Coleridge-ra azonban kétségtelenül jelentős elméleti-filozófiai hatással volt a Kantot közvetítő Schiller.

„scholarship” két összetevővel rendelkezik, tartalmazza egyrészt a „történeti és filológiai tényeket mint a megértés előzetes feltételeit”, másrészt pedig „az olvasás vagy interpretáció módszereit” (EE, 97.). A scholarship azonban nem a kettő összege, hanem egy integráló attitűd, amely feltételezi, hogy tények és módszerek együtteséből, integrációjából koherens álláspont, állítás dolgozható ki. Az elméletet mint „módszerképzésre irányuló szabályozott reflexió”-t (EE,98.) határozza meg, mely egészen addig problémátlan, mígnem „feszültség alakul ki a megértés módszerei, valamint azon tudás között, amelyet ezek a módszerek számunkra elérhetővé tesznek” (EE, 98). A „scholarship” szükségszerűen egy igazság fennállását és elérhetőségét állítja, azt, hogy a kultúra és a irodalom szubjektív tárgyai egyértelmű humán jelentésbe fordíthatók le. Elkerülhetetlen azonban igazság és módszer⁸ ellentmondása⁹, és ez azzal jár, hogy az irodalomtudósi eredmények, igazságok folyamatosan megkérdőjeleződnek egy minden „igazságot” tovább firtató inherens metodológia, metodológiai kényszer következtében. Úgy tűnik, a metodológia az igazság kibontásának engedelmesebb segédeszközéből olyan performatív közvetítéssé vált, amely egy önhatalmú és megállíthatatlanul dinamikus, aleatorikus regressziót indít el, egy olyan folyamatot, amelynek a megfékezése, azaz egy bizonyos igazságnál történő megállítása csak öncsalással, vagy, ahogy Freud írja¹⁰, lezáró paranoid konstrukciókkal, a kibontakozó *mise en abyme*, a megnyíló mélység veszélyét elhárító *ellenállással* lehetséges. A *scholarship* tehát egyszerre állítás, álláspont illetve tagadás, ellenállás.

Az *ellenállás* terminust kétségtelenül a pszichoanalízis vezette be, és az is kétségtelen, hogy de Man ennek a hagyománynak a háttérére támaszkodik¹¹ Freud elgondolása szerint az ellenállás egy olyan reakció, amely a tudattalan elérése, megjelenése ellen véd. A pszichoanalitikus nem elsősorban az ellenállás megtörésében (és az „igazság” megragadásában) érdekelt, hanem az ellenállás belső természetének az elemzését végzi el, az ellenállás értékes üzenet, karakteres artikuláció a tudattalan világról. Az ellenállás alapvetően gyakorlati, performatív azaz a terápiás esemény része, magának a „módszernek”, a jelentéskezelés modalitásának eseménye. Az ellenállást magát is fel kell fedezni, észre kell venni, hogy egy történet vagy cselekvés ellenállás természetű, mert az ellenállásnak lényegi célja az, hogy ne ellenállásként (ne retorikai stratégiaként), hanem tényleges és jogos állapotként érzékeljék. Az ellenállást azért, hogy ne csak „állás”-pont, hanem ellenállás legyen *olvasni kell*. Az ellenállás származási, kapcsolódási helye (az ellenállással elfedett rejtekhelye) bár valahol mindig a tudattalanra utal vissza, énből, felettes-énből vagy ősenből származó lehet. Ez utóbbi kapcsán Freud „unbewussten Vorbilder”-ről¹², tudattalan mintákról, ősképekről beszél, olyan erős dinamikájú, ismétlődésre hajlamos erőkről, amelyek valamilyen konstrukcióba, képzetbe kapaszkodva újra és újra érvényesítik nem intencionált, mondhatnánk:

⁸ Ha valaki még nem értené, kire is utal ez a szópár, de Man németül is megadja terminust: „Wahrheit és Methode”. Nincs most lehetőségem kitérni a metaelméleti tanulmányok további érdekes tudományelméleti vonatkozására: az esztétika (és az esztétikai ideológia) dekonstrukciós kritikájára és ennek kapcsán Gadamer hermeneutikai irodalomfelfogásának de man-i egyszerre értékelő és mégis alapvetően kritikai befogadására.

⁹ A „discrepancy” szót használja itt de Man, ez sokkal erősebb kifejezés mint a magyar fordítás „különbség”-e (EE,98.)

¹⁰ FREUD, Sigmund: *Widerstände gegen die Psychoanalyse*, In: S.FREUD: *Gesammelte Werke*, Band XIV, Fischer, Frankfurt am Main, 1999, 97-110. és FREUD, Sigmund: *A lélekelemzés legújabb eredményei* Ampelos Könyvek, Debrecen, 1943,

¹¹ Tanulmánya elején de Man az irodalomelméletnek való ellenállás nagyságáról beszél, majd az elmélet által kiváltott szorongást és az ennek kapcsán felmerülő elhárító mechanizmusokat (a macska tigrisnek, vagy éppen, ellenkező irányba, egérnek nevezését) említi, és azzal zárja a gondolatmenetet, hogy ideje nevének nevezni a problémát és „dokumentálni az elméletnek való ellenállás” (EE, 99).

¹² FREUD, Sigmund: *Hemmung, Symptom, Angst* i.m. 192.

materiális hatalmuk.¹³ Az ellenállás annak ellenére, hogy a rejtetről szól, nem a tudattalant mondja el, hanem a tudattalan megragadhatatlan meglétéből származó másodlagos jelekből, egyfajta szubjektív modalitásból beszél, benne a tudattalan nem jelenik meg, hanem csak nyomot hagy. Az ellenállás (és megbontása) – ha továbbfűzhetjük Gadamer és de Man gondolatát – nem megvilágosuló igazság, hanem szubverzív módszer.

%

Az igazságot képviselő *scholarship*-pel szemben, mely mindig az egységre és a megoldásra törekszik, a megbontó elem a módszerben (az elméletben) rejlik akkor, ha megtörténik a módszer radikális végigvitele. A tanulmány címe, az „Ellenállás az elméletnek” nem véletlenül kerüli el a „scholarship” szót, hisz ez az ellenállást hozzá képest külső komponensnek, kizárható másiknak gondolja, ideologikusan kezeli. Az elmélet magából az ellenállásból beszél, napvilágra hozza az ellenállás tényét és ezen keresztül az ellenállás belső összetevőit. Az ellenállásból történő beszéd több szempontból ellentmondásos, veszélyes aktivitás, hiszen nem arról van szó, hogy az ellenállást megtörik, mögé tekintenek, és ezzel kibővítik, kiteljesítik az igaz ismeretet, hanem sokkal inkább arról, hogy az ellenállás elfelejtethetetlen tényének tudatosításán keresztül maga az igazság, maga az aleatorikus folyamat minősül folyamatosan kétségesnek, lezárhatatlannak és pontosan ezen szubverzív jellegéből következően közvetítőnek, üzenettel telinek.

A belső ellenállás forrását de Man két irányból közelíti meg. Az egyik a „Visszafordulás a filológiához” című írás története Reuben Brower irodalomtudományi bevezető órájáról. Brower arra készítette diákjait, hogy „ne mondjanak semmi mást, csak azt, ami a vizsgált szövegből elvonható” és hogy ne rejtsek el a szöveggel kapcsolatos értetlenségüket máshonnan szerzett eszmék, valamiféle humán tudás vetítívászna segítségével (VF, 23). Az elvet radikálisan követő diákok jelentős feladattal szembesültek, felfedezték a nyelv szubverzív természetét. Ez az ellenállással való alapvetőbb, az irodalmi nyelv természetére utaló találkozás. A második példa az „Ellenállás az elméletnek” története, mely az irodalomelmélet metaelméleti pozíciója és belső definiálásának problematikussága kapcsán bontja ki az ellenállás fogalmát és magának a módszernek a szubverzivitását bizonyítja. A tanulmány elején és végén olvashatunk egy-egy programszerű, az elméleti metapozíciót rögzítő kijelentést. Egyrészt azt, hogy „az irodalomelmélet fő elméleti érdekessége(...) önnön definiálásának képtelenségében rejlik” (EE, 97), azaz magának az elméletnek a természetében rejlik valami alapvetően szubverzív. Másrészt de Man azzal zár, hogy „semmi sem képes legyőzni az ellenállást az elméletnek, mivel az elmélet maga ez az ellenállás” (EE, 112). Az elmélet ön-dekonstruktív, a módszert ironikusan megkérdőjelező természete a nyelv sajátos természetére megy vissza, hiszen „a nyelv, amit beszél, az önmagának ellenállás nyelve” (EE, 112), az a nyelv, amely ellenőrizhetetlenül és kivédhetetlenül átfolyik az irodalom nyelvébe, az irodalmi nyelv retorikájával érintkezve önmaga is retorikaivá és performatívává válik. A két anekdota az ellenállás két jelentős terepét különíti el: az *ellenállást az olvasásnak* (a performanciának, a grammatika és retorika ellentétének) és az *ellenállást az elméletnek* (a nyelvnek, a figuralitás önfelbontó hatalmának). A kettő természetesen összefügg, egyazon folyamat két aspektusáról van szó.

Ellenállás az olvasásnak

¹³ Az ellenállás pszichoanalitikai fogalmának dekonstrukciós értelmezése J. Derrida és Peggy Kamuf írásaiban olvasható, vö.: DERRIDA, Jacques: *Resistances of Psychoanalysis* Stanford, Stanford University Press, 1998. és KAMUF, Peggy: *Pieces of Resistance* In: WATERS, L – GODZICH, W.: *Reading de Man Reading* Minneapolis, University of Minnesota Press, 1989, 136-154.

Az *olvasás*, köznapi értelmével ellentétben, de Man számára nem intencionális aktus, hanem a nyelv inherens sajátossága, a retorika és grammatika ellentétes jellegéből mozgásirányából származik, ez episztemológiai pozíciójának legfontosabb mozzanata. A grammatika ugyanis „lényegénél fogva képes nyelven kívüli általánosításra” (EE, 107) azaz természetéből fakadó módon kapcsolódik, igazodik a világ logikai és matematikai rendjéhez, és szándéka szerint egy egységes világmodell leképeződéseként működik (de Man ezt a *trivium* kapcsán elemzi). A retorika, „a trópusok, a grammatikával ellentétben, elsődlegesen a nyelvhez tartoznak”, a világban nincsenek metaforák, metonímiák, csak a nyelvben, a retorika a grammatikával szemben nyelv-inherens. Az olvasás első szinten a grammatika és retorika ellentétének érzékeléseként határozható meg, a „retorika és grammatika között lappangó feszültség az olvasás problémájában tör felszínre” (EE, 107.), mégpedig abban, hogy a grammatikai értelemben vett fenomenális világ-leképezés felülíródik, megbontódik a retoricitás érvényesülésével. A dekódolás korlátozott és fenomenálishoz vezető, olyan szövegpercepció, amely csak grammatikai viszonyokat érinti, és a retorikai és grammatikai együttes percepciója (vagy a grammatikai felülírása retorikaival) vezet el az olvasáshoz, ahhoz a felismeréshez, hogy a nyelvnek inherens (és lényege szerint rendezetlen, szubverzív) mechanizmusa van, amely a szövegekben, különösképpen az irodalmi szövegekben működik és lehetlenné teszi egy végleges jelentés kijelölését. De Man megfogalmazásában: „az olvasás negatív folyamat lesz, melyben a grammatikai megismerést mindig annak retorikai kimozdítása számolja fel” (EE, 110).

Az alapvető tézis úgy szól, hogy „az irodalmi szövegek tanulmányozása szükségszerűen az olvasás aktusára épül” és másrészt „ezt az aktust rendszerszerűen elkerülik” (EE, 108). Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy az irodalmárok a szó köznapi értelmében nem olvassák el a műveket, hanem azt, hogy egy fenomenalizáló, dekódoló eljárást alkalmaznak és ellenállnak a retorikai, illetve a retorikai-grammatikai ellentétben konstituálódó percepciónak. Az olvasás aktusa, mely – Gasché kifejezésével igazából „szétolvasás”, „unreading”¹⁴ - két dolgot foglal magába. Egyrészt azt a felismerést és gyakorlatot, hogy az irodalom nem „áttetsző közlés, amelyben adottnak lehetne tekinteni a közlés és a kommunikációs eszközök közötti egyértelmű megkülönböztetést”, az igazság és a módszer egymástól elválasztott, egymás területét nem zavaró érvényesülését. Az olvasás ebben az értelemben a módszer, a retorika rávetítése, ráképezése a grammatikára, az igazságra és egyben annak felismerése, hogy ez az aktus tisztázás helyett pontosan a megnyugtató megoldások lehetetlenségét mutatja fel. Az olvasás második implikációja az, hogy „a szöveg grammatikai dekódolása a meghatározatlanság maradványát hagyja hátra, amely grammatikai eszközökkel, bármilyen kiterjedten is értelmezzük ezeket, nem oldható fel” (EE, 108). Az olvasás olyan aktivitás, amely minden szöveg kapcsán megtalálja a zavaró, megoldatlan többletet, a szöveg jelentésén túlfutó szuppletumot, és ebben az értelemben az olvasás performativitása kétségtelenül negatív („az olvasás negatív folyamat, melyben a szöveg visszaállítódik a nyelv csupas� fakticitásába”¹⁵ – írja Gasché).

De Man az olvasásnak történő ellenállást nemcsak a formalista szerzőknél fedezi fel, hanem – talán még erőteljesebben - azon az elméletek és szerzők esetében is, akik magával az olvasás kérdésével foglalkoznak. Greimas és Riffaterre az olvasás elméletének kialakításakor arra tettek kísérletet, hogy grammatizálják az olvasásban szükségszerűen feltűnő retorikai elemet. A recepció-esztétika hívei, Jauss és Iser viszont „olyan hagyományos hermeneutikai modelleknek elkötelezettek, melyek nem teszik lehetővé az olvasás fenomenalizmusának megkérdőjelezését és ezért maradnak kritikátlanul foglyai egy esztétikában gyökerező

¹⁴ GASCHÉ, Rodolphe, *The Wild Card of Reading*, i.m.: 141.

¹⁵ GASCHÉ, Rodolphe, *The Wild Card of Reading*, i.m.: 147-148.

irodalomelméletnek” (EE, 110). Az „olvasás fenomenalizmusának megkérdőjelezése” azt a szokásos gesztust tagadja, amely szerint az olvasás egy (valahol, a szerzőnél, az olvasónál vagy akár egy befogadói tradícióban) intencionált jelentés megjelenítése. A dekonstruktív olvasás, pontosan a nyelvi inherenciaként, a nyelv belső természeteként felfogott lehatárolhatatlan retoricitás elismerése miatt olyan olvasat, mely nem fenomenalizál.

Külön elméleti intenció nélkül, véletlen ráérzéssel javasolt egy nem-fenomenalizáló olvasati módot de Man ifjúkori tanára Reuben Brower, aki a diákoktól azt várta el, hogy ne a jelentésre magára figyeljenek (azaz ne fenomenalizáljanak), hanem arra „a módra, ahogy a jelentés közvetítődik” (VF, 24). Brower ugyan látszólag az új kritika „close reading” technikáját követte, de végeredményében alapvetően eltért attól, hiszen az új kritika mindig arra törekedett, hogy a kétértelműségek felbontása után valamiféle rögzített és elfogadható jelentéshez jusson el, amelynek kifejezett etikai-morális következményei, elvárásai is voltak (de Man említi Eliot jelentős szerepét e modell kialakításában). A módszert de Man a „close reading” kifejezést variálva és ellentétezve „közvetlen olvasás”-nak (*mere reading*, lehetne „csupán, pusztán, tisztán olvasás”-nak is fordítani) nevezi, és megjegyzi, hogy „az ilyen olvasás minden elméletet oly módon megelőz, hogy alapvetően bomlasztónak tűnhet azok számára, akik az irodalom tanítását teológia, etika, pszichológia vagy eszmetörténet tanításával helyettesítik” (VF, 24). A közvetlen olvasás „nem-szimmetrikus szétszedése valaminek (a grammatikainak) valami más (a retorikai) által”¹⁶, egyértelműen elsődleges, minden meggondolást megelőző és megalapozó figyelmet szentel „a nyelv filológiai és retorikai eszközeinek”, ezért „az elmélet felé fordulás mint a filológiához való visszatérés történt meg”, és ez nem más mint „a nyelv struktúrájának az általa létrehozott jelentés előtti vizsgálata” (VF, 24).

Ellenállás az elméletnek – az ellenállásból születő elmélet

A másik jelentős ellenállási terep az *elméletnek való ellenállás*. Az irodalomelmélet helyének, fogalmának kijelölése első lépésként metaelméleti helyének megjelölésével történhet meg, mely egyrészt azt jelöli ki, hogy milyen az az ismeret-struktúra, az a probléma-halmaz, amelyet az irodalomelmélet megragad, másrészt azt, hogy milyen az a tudományos, ismeret-területi háló, amelybe az irodalomelmélet beilleszkedik. De Man elvileg felveti egy ellenállásmentes tiszta elmélet pozícióját is, mely egy olyan tézis-sorból állhatna, amely az „irodalmi” tárgyról, területről lehetséges ismeretek szabatos rendszerezését adja. Az ilyen megközelítésnek, „az irodalomelmületről szóló általános tézisnek elméletileg nem-pragmatikai szempontból kellene kiindulni” (EE,98) vagyis az elméleti gondolkodás szokásos stratégiája szerint egymással homológ, egymást leképező és magyarázó elvi rendszer és konkrét tárgyterület viszonyának kellene megképződnie. Ez megtörténhet – de Man szerint – „skolasztikus” módon, azaz egyfajta leíró taxonómia (mi az irodalom, mi a műfaj stb.) de történhet fenomenológiai modellel is, amely „az irodalmi tevékenységnek mint írásnak, olvasásnak vagy ezek együttesének vagy az irodalmi műnek mint ezek eredményének, korrelátumának fenomenológiájával” (EE,98). De Man szerint egy ilyen jellegű, tudományelméleti szempontból szabatos irodalomelmélet azért elképzelhetetlen, mert az elméleti rendszer korrelátuma, az „irodalmi dolog – feltéve hogy ilyen ’dolog’ egyáltalán létezik” (EE, 99.) meghatározhatatlan, folyékony, nem rendelkezik határokkal. Gasché de Man tanulmánya kapcsán pontosan megfogalmazza ennek elméleti komplexitását: „Ha az irodalom az irodalmiságon keresztül jön létre, és a referens kijelölése előtti referencialitás nyelvi teremtik, akkor az irodalom egy olyan rend, amely más, mint ami megjelenik. Nem jelenik úgy

¹⁶ GASCHÉ, Rodolphe, *The Wild Card of Reading*, im. 147.

meg, mint önmaga. Sokkal inkább: semmi más, mint önmaga meg nem mutatásának potenciálja. Az irodalom elmélete, vagy a közvetlen olvasás sohasem szembesülhet a tárgyával magával annak totalitásában, és nem is sorakoztathatja fel azokat a minimális feltételeket, amelyek szerint tematikusan reflektálhat róla. A nyelv mint autonóm potenciál oly mértékben immanens, hogy radikálisan aláás minden transzcendenciát, a saját magát is. Sohasem szól szigorúan önmagáról.”¹⁷ Az irodalmiság és ebből következően minden irodalomhoz fűződő viszonyunk mélyén pontosan ez az ontológiai természetű bizonytalanság lakik, az irodalom természetéhez tartozik, hogy olyan nyelv, amely ad és mégsem ad meg mindent, utal, de mégsem mutat meg, egy olyan retorikai és performatív keretbe működik, amely belső természetére és hatására nézve egyaránt a rejtettséget és az ellenállást képviseli. A felszínen, egy sokkal véletlenszerűbbnek látszó szinten kétségtelen, hogy az irodalomelméletet művelő nem birtokol egy szabatos és zárt előzetes tárgyterületet, ezért minden irodalomelméleti tézishez implicit vagy explicit módon meg kell mondania, hogy mit is ért irodalmon, mi számára az irodalmiság. Az elmélet (a módszer, az igaz, mint megtörténő) voltaképpen nem más, mint maga ez a „megmondás”. Az irodalom nem eleve az ami, hanem attól válik azzá, hogy irodalmilag viszonyulnak hozzá, a nyelvi kifejezés régvolt, nem-irodalmi területei irodalmivá válhatnak és folytonosan olyan új nyelvi képződmények teremődnek, amelyek korábban semmiképp sem, most viszont egyértelműen irodalmiak, sőt a nyelvnek olyan természete (új narratív és poétikai stratégiák) formálódik meg, amely ma kétségtelenül irodalmi, de korábban nem létezett.

Mindebből egy igen lényeges következmény adódik: „ha egy entitás létfeltétele maga kifejezetten kétséges, akkor ezen entitás elmélete szükségszerűen a pragmatikushoz fordul vissza /bound to fall¹⁸ back to the pragmatic/” (EE, 99). A „pragmatikus” kifejezés az „Ellenzegülés az elméletnek” tanulmány több helyén felbukkan, és kétségtelenül de Man alapvető tudományelméleti felvetései, elvei közé tartozik. Nem véletlen, hogy éppen ezt a szót és nem a „practical” vagy (egy eset kivételével) „empirical” kifejezéseket választotta. A „pragmatical” a görög „megcsinálni” kifejezésből származik, a latin „pragmaticus” már ’tapasztaltat’, ’szakértőt’, ’törvény és üzletet ismerőt’ jelent. Vagyis a szó valamiféle szisztematikus tapasztalatra utal (ebbe a jelentés-irányba mutat az ismert filozófiai iskola neve is). Az se véletlen, hogy de Man újra, és itt is kimondatlanul, a pszichoanalízisre hivatkozik és jelzi, hogy „az irodalomnál még nyilvánvalóbban ez a helyzet, mint más verbalizált események, például viccek vagy akár álmok esetében”(EE,99). Freud 1905-ben megjelentetett viccről szóló könyvében¹⁹ az első fejezet pontosan arról szól, hogy miként kísérelték meg²⁰ a vicc fogalmát „skolasztikusan” vagy „fenomenologikusan” megragadni. Kimutatja, hogy ez nem lehetséges, így az elméleti út helyett „pragmatikusat” választ, azt tartja viccnek, amin jót tudott nevetni. Az első pillantásra primitív megoldás zseniális húzás volt, mert Freud ezzel egy olyan konstrukciót állított fel, a szöveg és hatása inherens rendszerét, amelyben valóban elméletileg, az esztétikai megközelítést (a komikum kérdését) kizárva tárgyalhatta a vicc természetét. Ha a vicc-elmülethez hasonlóan irodalomelmélet is szükségszerűen pragmatikus, akkor világossá és elkerülhetetlenné válik az irodalom inherens olvasati és nyelvi természetével való folyamatos, tapasztalati szembesülés elsődlegessége. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az olvasás elengedhetetlen kísérő aktivitás az ott lévő (a köz beszédében,

¹⁷ GASCHÉ, i.m.:137.

¹⁸ szószerint: „esik vissza”, a „fall” szónak, mint később kitérek rá elvi jelentősége van, vö. Keats „Fall of Hyperion”-ja vagy Dingidungi esése a falról. Vö. még: Cathy CARUTH: *The Falling Body and the Impact of Reference(de Man, Kant, Kleist)* In: C. CARUTH: *Unclaimed Experience (Trauma, Narrative, and History)* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996, 73-91.

¹⁹ FREUD, Sigmund: *A vicc és viszonya a tudattalanhoz*, In: FREUD, S.: *Esszék*, Bp. Gondolat, 1982, 23-252.

²⁰ Freud csupa ismert esztétát és irodalmárt idéz, pl. Jean Paul, Theodor Vischer, Theodor Lipps

intencióiban rögzített) jelentés ismétlődő működésbe hozására, hanem arról, hogy az olvasati aktivitás elsődleges és ontológiai szerepű, a rendszer, az elmélet és jelentés pedig az olvasat, olvasás függvényeként mindig másodlagos. Talán egyszerűbb a pszichoanalízis kapcsán megvilágítani ezt a tézist: a pszichoanalízis legfőbb tárgya (a tudattalan) tárgyként nem írható le, nem mérhető, nem látható, de létének feltételezése nélkül nem tudunk magyarázatot adni az egyéni élet számos, sorozatosan előforduló eseményére (álmokra, tünetekre, viccekre stb.) Létezik egy gyakorlati, olvasási tapasztalat, a pszichoanalitikus terápia, amely egy dialógusban megpróbálja közössé tenni, megosztani ezen összeviszta, de kizárhatatlan és többnyire az ellenállás hálójában artikulált tapasztalatok irányát. Minden tudásunk kívül van ezért a referencia és a mimézis biztonságán, ismeretünk erről a belső személyes tapasztalatról nem más mint egy adott terápia dialógusára alapuló ott és akkor elfogadhatónak, sőt elkerülhetetlennek tűnő következtetés. A pragmatikai jelleg elkerülhetetlensége az irodalomelméletet hasonló pozícióba hozza, mint amilyenben a pszichoanalitikus elmélet működik, ez a pozíció az olvasás, a nyelviség és az ellenállás kizárhatatlanságát és elsődlegességét állítja. De Man világosan látta, hogy a pragmatikai jelleg nem mellékes, hanem átfogó és megalapozó jellemző, a dekonstruktív irodalomelmélet, egy újfajta, mintaként szolgáló elméleti paradigma előfeltétele: „a pragmatikus mozzanat (...) gyengíti mint elméletet, de ugyanakkor a kiszámíthatatlanság felforgató elemével gazdagítja, és egyfajta joker-ré (wild card²¹) teszi az elméleti diszciplínák komoly körében” (EE,102).

Az irodalommal foglalkozó emberben azonban éppúgy mint a személyt megítélőben megvan a vágy, hogy a pusztán pragmatikus, azaz mindig ideiglenes érvényűt szisztematikusra, véglegesre változtassa, fenomenalizálja. A fenomenalizálás mindig ellenállás a zavaróan rögzíthetetlennek, kizárása a negatív többletnek. Az irodalommal való foglalkozás számos fenomenalizálási, elhárítási stratégiát dolgozott ki, szigorúan véve minden irodalommal kapcsolatos szisztematikusan megközelítés valamilyen ellenállási stratégiát dolgozott ki, és fenomenalizált jelentés-konstrukcióhoz jutott. A legjelentősebb, leghatékonyabb ellenállási stratégia, de Man állandó kritikai tárgya, maga az *esztétika*, mely „az értelem és megértés egyfajta fenomenalizmusa” (EE,101). Némiképp egyszerűsítve: az esztétika a fenomenalizált értelem hatásának, modalitásának beépítése a létezés filozófiai konstrukcióiba.

Az elmélet nyelvisége – referencia, mimézis, világ-nyelv homológia mint filológiai kérdés

Az elmélet ellenállás természete – ha egyszerűsíteni próbálom de Man levezetését – a radikálisan alkalmazott, az igazság ellenében követett módszer természetéből származik. A módszer természete a retoricitással rokon, mindkettő inherens (a nyelvből magából performatíven születő) modalitás, míg vele ellentétben az igazság grammatikai, konstatív jellegű és a fenomenalitás fenntartására, megkérdőjelezhetetlenségének látszatára törekszik. A módszer és a retoricitás ellenállás természete és radikalitása nagyon jól meghatározható forrásból, a nyelv ellenállásából fakad: „Az elméletnek ellenállás (...) magának a nyelvnek való ellenállás, illetve annak a lehetőségnek való ellenállás, hogy a nyelv olyan tényezőket, illetve funkciókat tartalmaz, amelyek nem szűkíthetők az intuícióna” (EE, 106). De Man persze – némi öniróniával - azonnal reflektál a nyelv fogalmának ellentmondásosságára, és jelzi, „talán nincs még egy szava a nyelvnek, amely annyira túlterhelt, önmaga elől kitérő torzító és torzított lenne, mint a ’nyelv’” (EE, 106), vagyis a nyelv egyszerre eszköze az igazságnak és a módszernek, a grammatikának és a retorikának azaz ellenállás forrása, de – végigvitt módszerrel - olvassa az ellenállást. Az utóbbi, azaz a külső ellenállást kiváltó és az önmagában eleve benne rejlő ellenállás tudatában,

²¹ A kifejezést Rodolphe GASCHÉ, de Manról szóló, kitűnő könyve címévé emelte: *The Wild Card of Reading – On Paul de Man* Cambridge, Harvard University Press, 1998.

tudatosításában beszélő irodalomelmélet „akkor születik, amikor az irodalmi szövegek megközelítése nem nem-nyelvi – azaz történeti és esztétikai – megfontolásokra épül (...) amikor a vita tárgya többé nem az értelem illetve az érték, hanem ezek létrehozásának és befogadásának modalitásai, melyek megelőzik a ezek mindenkori tényleges megteremtését” (EE, 101). Ez a nyelvészet, ez a fajta nyelvről való gondolkodás olyan, amely nem hisz az abszolút jelentésben, nem hisz a véglegesíthető, bizonyosságra épülő értelemben. Az abszolútban, a jelentésben való hit feladása azonban nem egyszeri döntés, hanem folyamatos kihívás, folyamatos ironikus harc, a saját bizonyosság állandó megkérdőjelezése. Nem könnyű ezért az irodalomelmélet nyelvi jellegének a meghatározása, hiszen a nyelv maga is könnyen felfogható fenomenalizáló konstrukcióként, az emberi jelentések, jelentés-szándékok tárházaként. Az „Ellenállás az elméletnek” a nyelv dekonstruktív természetét, azaz az ellenálló nyelvet és az ellenállással beszélni tudó nyelvet három területen, témában (referencia, mimézis és nyelv-világ homológia) definiálja. Mindhárom kérdéskör hagyományos témája a nyelv fenomenalizálási képessége (az, hogy a nyelv miként tudja megbízhatóan artikulálni, leképezni a valóságot). De Man pontosan a tipikus fenomenalizálási terepekről mutatja ki, hogy van egy sokkal mélyebb, meg alapozóbb nyelvi működési szint, amely nem jelenít meg semmit a világból, nem fenomenalizál és centralizál, hanem autonóm, tiszta formaként, jelentés nélküli performatív sorozatokkal, felnyitja a nyelv szubverzív rejtekeit.

Az irodalomelmélet nyelvészeti terminológiája akkor uralkodó, ha az „a referenciát (reference) elsődlegesként jelöli ki a referált (referent) kijelöléséhez képest (...) azaz a referenciát a nyelv funkciójának és nem feltétlenül intuíciónak tekinti” (EE, 102). Nem arról van szó, hogy a nyelv referenciális, azaz előzetes jelentésre vonatkozó kifejező szándékot szolgál (ekkor tekintenék intuíciónak), amelyhez díszítő, kiemelő céllal csatlakozik a retorikai. Ellentétes módon, mindenellenállásunk ellenére, azt kell elfogadni, hogy a nyelv materiális mivolta rendelkezik olyan összefüggésekkel, olyan retoricitással, amelyek nyomán megtörténik a világ szubverzív nyelvi megszállása, az egyértelmű utalással, a megnyugtató rámutatással szemben a plurális jelentés lehetőségeinek feltárása. De Man referencia felfogása szélsőségesen anti-kratülikus elmélet. A kratülizmus – mint de Man Proust, Barthes és Jakobson nyomán kifejti – a jelölő jelölttel való materiális azonosulását, az idea nyelvi hangtestben történő megképződését állítja, azaz egy szélsőséges (esztétikai) referencia-elméletet állít. Maga a poétikai funkció is „a jel kratüloszi tudatosságával lenne meghatározva, az író pedig annak az évszázados mítosznak a közvetítője, mely szerint a nyelv az idea utánzata” (EE, 103). De Man a kratülikus felfogással szemben azt a nézetet képviseli, hogy a jelölő materiális nyelvisége minden intencionáltságot elkerülve, retorikai módon, a paronomázia²², a hasonló hangzású szavakra épülő szójáték stratégiájaként épül fel, mely a hasonló hangzással felfüggeszti a jelentésbeli elkülönültséget. A paronomázia itt átfogó retorikai működésre és nem csupán szűken értelmezett retorikai formára vonatkozik. Azt jelzi, hogy az irodalmiság olyan nyelvet teremt, amely önmaga retorikai természetéből következően véletlenszerű, ismétlődő aktusokkal vetül rá a világra, tehát nem leképez, hanem kijelöl, szétbont, szétrobbant sztereotipizált fenomalitásokat, elvárásokat (de Man radikálisan újraírja az orosz formalisták „defamiliarizálás” terminusát²³). A referencialitás ilyen kifordítása, új szerepe, az, hogy nem a jelölt benne a hangsúlyos elem, hanem mintegy a jelölő természete

²² Erről lásd Jonathan CULLER (szerk.) *On Puns – The Foundation of Letters* London, Blackwell, 1988. több tanulmányát. Anagramma?

²³ A formalisták defamiliarizálás alatt azt a folyamatot értették, melynek eredményeképp egy meglévő sztereotípiát, megszokottá vált kifejezés helyébe egy másik jelentést, egy új és váratlan értelem kerül. De Man paronomázia elve viszont a nyelv természetében lévő szubverzív átfogó és megállíthatatlan érvényesüléséhez visz el, egy olyan érvényesüléshez, amely – végigvitele esetén - a lezuhanás és a self széttörése eseményéhez juttat el.

vetítődik rá a világra, „ismeretelméletileg igencsak gyanússá és illékonnyá teszi, mivel használatáról többet nem mondható el, hogy igazság és hamisság, jó és rossz, szépség és rútság vagy öröm és fájdalom szempontjai határoznák meg” (EE, 103). Az irodalomnak, az irodalmiságnak, pontosan a sajátos nyelvi háttér miatt radikálisan új szerepe lett, hiszen a szubverzív tendenciák csak rajta keresztül érzékelhetők. Korábban „hozzászoktunk az irodalomnak és képzőművészetek és a zene analógiájára történő olvasásához, addig most fel kell ismernünk a nem-perceptuális, nyelvészeti mozzanat megkerülhetetlenségét a festészetben és a zenében, és meg kell tanulnunk inkább *olvasni* a képeket, mint *elképzelni* (imagine) a jelentést” (EE, 104).

A referencialitás megfordítása jelentős következményekkel jár a *mimézis* fogalmának átalakulásában. A mimézis nyomán elvileg valami eredeti, egy fenomenális értelem leképeződése történik meg oly módon, hogy a hatalom (a scholarship és az irodalom tanítása) közben képviseli azokat az „igaz” elveket, technikákat, amelyek mentén az érvényes, helyes utánczás történhet, a fikcionalitás elfogadást nyerhet. De Man számára viszont a „mimézis egy lesz a többi trópus között” (EE, 104), azaz egy nyelv-inherens stratégia, amely retorikai módon, nyelvi mechanizmusok játékában kijelöl bizonyos összefüggéseket, vonatkozásokat. Az utánczás a nyelv retorikai képessége, materiális energiája, amely kivetül a lét fragmentumaira, de retoricitásából következően megőrzi szubverzív, újírható, határokat eltoló természetét és ilyen jellegű megállíthatatlan aktivitását. A mimézis és az ebből következő fikcionalitás fogalom kapcsán formálódik meg de Man igen lényeges tézise: „Az irodalom nem azért fikció, mert valamiképpen megtagadja a „valóság” elismerését, hanem mert nem *a priori* bizonyos, hogy a nyelv olyan szabályok szerint működik, amelyek azonosak vagy *olyanok mint* a fenomenális világ szabályai” (EE, 105).

A tárgyalt probléma ezen a ponton a nyelv általános kérdésévé válik és a középpontban egy meghatározó jellegű homológia léte vagy bizonyíthatatlansága kerül. A lényegi kérdés: létezik e homológ kontinuitás a nyelv és a valóság között? A megismerés bizonyosságához, biztonságához ugyanis eleve feltételezni kell egy ilyen homológia *lehetőségét*, azt, hogy legalább elvileg állítható a világ és a nyelv egymásra vetíthetősége. Ha ez nem történhet meg, akkor nem a megismerés hibás (és éppen ezért végülis kijavítható) módszere miatt nem lehet stabil, végleges tudáshoz jutni, hanem a nyelv szubverzív, aberráns természete zárja ki a megismerés bizonyosságát, és bármely ismeret esetében adott pillanatban meglévő képességünk korlátai mellett feltételeznünk kell a nyelvi aberrációból fakadó bizonytalanságot, korlátot is. De Man a *trivium*, a hagyományos nyelvi megismerési rendszer kritikája kapcsán elemzi a nyelvnek ezt az ijesztő hatalmát, a nyelv „retorikai dimenziójának ismeretelméleti hatását” (EE, 107) és jelzi, hogy a „retorika felszámolja a *trivium* (és tágabb értelemben a nyelv) jogigényét arra, hogy ismeretelméletileg szilárd építmény legyen” (EE, 109). A dekonstruktív filológia „az ismeretlen ismerős” új rétegét mutatja meg, mely szerint a nyelvnek olyan háttere van, amely nincs hatalmunkban, amely kibújik a *cogito* fennhatósága alól, a referenciában, a mimézisben és a nyelv átfogó megbízhatóságában is váratlan, kivédhetetlen eseményeket indít el. Ennek a titokzatos háttérnek de Man a „materialitás” nevet adta. A szó természetesen nem a materialista filozófiai tradícióra utal (bár de Man többször hivatkozik Marxra és az *Eszttétikai ideológia* egyik – sajnos megíratlan – fejezete is Marxról szólt volna), hanem egy rejtett, definiálhatatlan, performatív testiség modalitására, mely számtalan jelen, nyomon keresztül sejteti létét. A nyelv-probléma végső témája ezért szükségszerűen a materialitás terepeinek a bemutatása kell legyen.

A dekonstruktív filológia: a materialitás felfedezése

Elsősorban maga az ellenállás is materiális, valami olyan, amibe beleütközünk, ami más természetű mint eszméink, szándékaink, nem ellentétes eszme vagy szándék, hanem valami olyan, amely csendben, szótlánul körülvesz, szétszór, megbont. A „materialitás” olyan primér létmodalitás, melynek az „ellenállás” a performatív, cselekvés-modalitás párja. Derrida szerint „a kérdéses materialitás nem egy dolog, nem valami (érzékelhető vagy elgondolható); még csak nem is egy test anyaga (matter). Ahogy nem valami, ahogy éppen semmi, de mégis működik, *cela oeuvre*, ez a semmi tehát működik, erőt fejt ki, de úgy mint az ellenállás ereje. Ellenáll a szép formának és az anyagnak mint szubsztanciális és organikus totalitásnak (...) ez materialitás matéria nélkül, mely nagyon jól összekapcsolódik a forma és formalizmus nélküli formalitással”²⁴ A materialitás valamiféle belső gépezet, egy negatív természetű, nem definiálható, nem intellektualizálható erő. Jele nem fenomenalizál, a materialitás nem egy jelölt, amelyre bizonyos jelölők rámutatnak, a meglétével kapcsolatos sejtés azon nyomokból vonható el, amelyek a nyelv erejének lereagálása során keletkeznek. A materialitás pontosan úgy érzékelhető, mint Freud és Lacan tudattalanja, nincs, nem definiálható, ereje azonban elkerülhetetlenül és folytonosan elszenvedendő, elviselendő, különleges, retorikai jellegű, figurális jelölőkben nyilvánul meg (Freud „*Ersatz*”-nak, pótléknak nevezi a nyomot, „pótlása valaminek, amiről tud ugyan az álmodó, de hozzáférhetetlen számára”²⁵). A materialitás mindenütt megjelenik, és az ellenállásban érzékelhetővé válik, ahol nyelvi-figurális egészek, illetve olvasataik totalizáló érvényét a radikális („tisztá”) olvasat megkérdőjelezi. A materialitás ellentéte az ideológia, a materiálisan olvasó irodalomelmélettel szemben pedig az „esztétikai ideológia” áll.

A materialitás ugyan mint általános viszony nem írható le (egy ilyen kísérlet esztétikai jelenséggé változtatná, fenomenalizálná), jelei azonban számtalan terepen érzékelhetők. Olyan „hely, amelyen keresztül az inskripció fakticitásával megelőzött és elért tiszta elsődlegesség (anteriority) közvetítődik”²⁶. A *Material Event* című könyv bevezetőjében a szerzők három, kölcsönös kapcsolatban lévő regiszterben beszélnek a materialitásról²⁷: „materialitás egy bizonyos fajta látásban (...) a betű materialitása, és a „tényleges történelem materialitása”. Az első a világ, a tér materiális konstrukciója, egyfajta architektonika, amelyet de Man a „Fenomenalizálás és materialitás Kantnál” című tanulmányában ír le. A második az inskripció materialitása, mely a jelek fenomenalizálásával szemben felfedezi, olvassa a jelek materiális testiségének elsődlegességét. A történelem materialitásáról de Man a „Kant és Schiller” című tanulmányának az elején ír. Egyfajta elkerülhetetlen irreverzibilitásról van szó, amelyben a nyelv egyik állapota, az ismeret-szerűség cselekvésbe, eseménybe megy át. De Man szerint a „szövegekben (...) tetten értünk egy olyan mozzanatot, amelyet továbblépésnek, elmozdulásnak nevezhetünk (...) az ismeret, a tudás tényei, a megismerés tudatállapot szintjéről valami olyasmire felé, ami már többé nem ismeret, hanem egy olyan *történelem*, amely rendelkezik a valóban végbemenő, a valóban megtörténő materialitásával”²⁸ Az ismeret, a konstatíva egy a figurálistól a performatív fele tartó elmozdulás során a nyomát otthagyja a világon, „tesz valamit a világgal”, az igazság (Wahrheit) átfordul abba, ami igaz (*das Wahre*), performatívvá válik, azaz „magától végbemegy” és ezzel kiderülnek a nyelv-inherens cselekvési irányok.

²⁴ DERRIDA, Jacques, i.m. 350.

²⁵ FREUD, Sigmund: *Bevezetés a pszichoanalízisbe* Budapest, Gondolat, 1986, 92.

²⁶ COHEN, Tom, MILLER, J.H. COHEN, B.: A „Materiality without Matter”? In: Cohen, Miller, Cohen (szerk.) i.m.vii.

²⁷ i.m.:xvii.

²⁸ DE MAN, Paul: *Kant és Schiller* In: DE MAN, P. *Esztétikai ideológia*, Pécs/Bp, Osiris, 134.

Az olvasás allegóriája utolsó fejezete egy további, negyedik jelentős materializálási terepet, regiszttert jelez: *a szövegen (és a test)* materialitásához, dekonstruktív fogalmához jut el azaz feltételezi, hogy a metaforikus mélység (vagy látszat-mélység) mögött nyelvi-tárgyi gépezet működik, benne inskripció és materiális technika érvényesíti önmagát. A „szöveg” ilyen értelmezése kifejtetlensége ellenére is igen következetes hermeneutika (még pontosabban Heidegger Gadamer) kritikaként fogható fel²⁹: „A szöveg mint test képét – a benne rejlő összes helyettesítéses trópassal, melyek végső soron mind a metaforára vezethetők vissza – kiszorítja a szöveg mint gépezet, s eközben a szöveg elveszti a jelentés illúzióját. A figurális dimenzió dekonstrukciója olyan folyamat, amely mindenféle vágytól függetlenül megy végbe; mint ilyen, nem tudattalan, hanem mechanikus³⁰, performanciáját tekintve szisztematikus, elvét illetően viszont önkényes, akár egy grammatika”³¹ A de-hermeneutizálás ott kezdődik, hogy a koherens, organikus szövegen és testen túl, a nyelv inherens játéka (és nem egy intencionális értelmezés és értelmező aktusa) miatt, elkerülhetetlenül érzékelhetővé válik a szöveg gépezet-szerűsége, mely egyfajta újra-grammatizálás. Az elsődleges grammatikai szervezetséget ugyanis már előbb megbontja a retorikai (az allegorikus, tehát nem-metaforikus, nem egységesítő, hanem szétszóró), majd a „figurális dimenzió dekonstrukciója” során válik érzékelhetővé az ellenállás fő tárgya és közvetítettje: a nyelv materialitása, szubverzív, aberráns mechanizmusai, azaz egy rejtettebb grammatika. Részletesebb elemzést igényelne az idézet második fele, a figurális dimenzió dekonstrukciójának leírása. Meglepő és igen fontos a szöveg pszichoanalitikai vonatkozása (függetlenség a vágytól és a tudattalantól³²), mely itt elsősorban arra vonatkozik, hogy a figurális dekonstrukció nem rendelkezik összefüggések identikus centrumával. A figurális dekonstrukció „pozitív” értelemben mechanikus, ismétlésre épülő (ha a pszichoanalitikai példánál maradunk, a halál-ösztönhöz és nem a vágyakhoz köthető), de nem egy univerzális világrendszer, nem egy új, eddig rejtett centrumból következő strukturálás, hanem úgy képzelhető el, mint kisebb-nagyobb gépezet-egységek önkényes érvényesülése. Ugyancsak hosszabban kellene foglalkozni de Man performancia fogalmával, amely – bár hasznosítja Austin elveit – alapvetően eltér az eredeti nyelvfilozófiai pozíciótól. De Man számára a performancia nem intencionális (nem támaszkodik egy meghatározott konvenció érvényesítésére), hanem mintegy akaratlan, önelvű mozgássor, mely szétrombolja az intencionált narratívák rendjét. Ugyanúgy mint a szövegben, a testben is működik ez a gépezet, mely „Kleist marionettjeihez hasonlóan egyszerre ’antigravitáns’, egy olyan forma anamorfózisa /újraformálódása/, mely el van különülve a jelentéstől és bármilyen struktúrát képes fölvenni”, azaz ismétlődésében, mechanikusságában rendkívüli strukturális flexibilitást mutat. Másrészt pedig „tökéletesen könyörtelen, minthogy képtelen nem-strukturális okokból módosítani saját struktúráját”³³ azaz a „sors modellje” abszolút véletlenszerű és mégis elkerülhetetlen sorozatokból épül fel. De Man gépezetének pontos helye világosabbá válik, ha ezen idézet egy további mondatát is értelmezzük: „a gépezet olyan, mint a szöveg

²⁹ Ezen a pontos is világos, milyen radikálisan integrálhatatlan a hermeneutika és dekonstrukció.

³⁰ Ennek az idézetnek is kitűnő interpretációját adja Derrida. DERRIDA, Jacques : *Typewriter Ribbon: Limited Ink (2)* („within such limits”) In: COHEN, T., COHEN, B., HILLIS MILLER, J., WARMINSKI, A (szerk.) *Material Events - Paul de Man and the Afterlife of Theory* Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001, 277-360. A kötet egy 1998-ban, az *Eszttétikai ideológia* 1996-os megjelenése után két évvel tartott konferencia kidolgozott anyagát tartalmazza.

³¹ DE MAN, Paul: *Az olvasás allegóriái* Szeged, Ictus, 1999, 400.

³² Úgy vélem, de Man itt hangoztatott pszichoanalízis fogalma a „modern” Freudra vonatkozik, aki a tudattalant vágy-centrumból, vágyak strukturált kötegeből építette fel. Derrida és a posztmodern számos elméletírója megmutatta, hogy Freud azokat a szubverzív folyamatokat is érzékelt, amelyek de Man számára is igen fontosak.

³³ DE MAN: *Az olvasás allegóriái*, i.m. 395. Később kitérek arra, hogy ez akettősség miként jellemzi Dingidungit.

grammatikája”, mely egyértelműen újraírása Lacan nevezetes tudattalan definíciójának (a tudattalan úgy strukturált, mint egy nyelv)³⁴

Materiális szövegek

Az ellenállás és a materialitás teljességgel láthatatlan addig, míg nem születnek olyan szövegek, amelyek tudatosan és radikálisan végigvizszik azokat az elveket, amelyekről szóltam, és tudatosan redukálják azokat a beszédformákat, amelyek a fenomenalizálás felé mozdítják el az adott nyelvet. A fenomenalizálás szimbolikusságot, metaforikusságot jelent, a materialitás azt, hogy a szövegben uralkodik az allegorikus, a katakretikus, a paronomázia, azaz minden olyan retorikai stratégia, amely a disszemináció felé visz. A posztmodernként jelzett irodalom ennek jellemző példája. Tisztán materiális szöveget azonban rendkívül nehéz írni, mert egy hosszú lebontási letisztítási folyamatot feltételez, hiszen a fenomenalizált jelentés és forma elsődleges a kommunikációnkban. Normál nyelvhasználatunkban ugyanis elsődlegesen ideológiákkal, fenoménnel dolgozunk, és csak mintegy titokban, váratlanul ütök át ezeket a nyelv retorikai természetében, materialitásában rejlő, alapvetően performatív, aktus-szerű jelölők. De Man ezt a primér, materiális nyelvi dinamikát tartja irodalmiságnak, az irodalomelmélet elsődleges problémájának, annak az erőnek, amellyel szemben mindenféle ellenállás keletkezik. Az ellenállásokra újabb ellenállások épülnek, és rövidesen elveszítjük szem elől azt a tényt, hogy a nyomok ellenállás természetűek. A materiális nyelv leginkább kézenfekvő példái a gyermeknyelvben és az elmebeteg nyelvben találhatók (erről a materialitás legjelentősebb filozófiai megfogalmazója, Gilles Deleuze írt több munkájában). Az irodalom hagyományos, történetileg keletkező, korról korra egymásra épülő forma-rendszereket alakított ki, amelyek egyszerre elfedték és meg is őrizték a nyelv materiális mélyének titkait. Az irodalmi mű éppen ezért szükségszerűen jelentős mértékű fenomenalizáló forma-réteggel működik. Ma azért tudunk többet a materialitás jelenségéről, mert az avantgárdtól a posztmodernig olyan irodalmi kifejezésforma jött létre, amely középponti kérdéssé tette a nyelv átláthatatlanságát, és többé-kevésbé tisztán megjeleníti a nyelv materiális rétegét. Samuel Beckett, Antonin Artaud és mások művei mellett, talán James Joyce *Finnegan ébredése* című regénye jutott a legközelebb a nyelv materialitásához³⁵. Joyce műve azonban sokkal hatalmasabb annál, mintsem rövid példaként felvethetnénk. Valamivel könnyebb ezt megtenni egy múlt században íródott regénnyel, Lewis Carroll *Alice tükörországbán*³⁶ című művének egy fejezetével³⁷. A könyv hatodik fejezetében Alice Dingidungival (Humpty-Dumpty-val) találkozik és az egész fejezet Dingidungi nyelvről, az olvasás retorikai-dekonstruktív technikájáról szóló előadásából áll. Dingidungi, az élő tojás a hallucinatorikus fantázia mélyéről merül fel: „A tojás azonban nőttön-nőtt, és mindinkább hasonlított egy

³⁴ LACAN, Jacques: *The Seminar. Book III. The Psychoses, 1955-56*. London, Routledge, 167. A Lacan - de Man kapcsolatra Derrida hívja fel a figyelmet 1998-as előadásában, vö.: DERRIDA, Jacques, i.m. 308-309.

³⁵ Erről számtalan kitűnő írás született. Kiemelném Derrida tanulmányát, DERRIDA, J.: *Two Words for Joyce* In: ATTRIDGE, D. és FERRER, D. (szerk.) *Post-structuralist Joyce: Essays from the French* Cambridge, Cambridge University Press, 1984, 145-159. és Ihab Hassan írását: HASSAN, Ihab: „(): *Finnegans Wake and the Postmodern Imagination* In: HASSAN, I. *The Postmodern Turn* Ohio, Ohio State University Press, 99-117.

³⁶ Háttérben hasznosítom, de nem tudok kitérni Deleuze témához kapcsolódó zseniális írásaira. Carroll kapcsán két szöveget kell említeni: DELEUZE, Gilles: *The Logic of Sense*, New York, Columbia University Press, 1990. és DELEUZE, Gilles: *A skizofrén és a nyelv – Felszín és mélység Lewis Carroll és Antonin Artaud írásaiban* In: *Helikon*, 1995, 1-2. 81-93. Az Alice könyveknek alig áttekinthető, óriási irodalma van. Csak két munkát említenék: LECERCLE, Jean-Jacques, *Philosophy of the Nonsense* London, Routledge, 1994. logikai, formális nyelvészeti szempontból elemzi Carroll könyveit és egy egész fejezetben tér ki Dingi elméletére. A másik jellemző írás Dingidungi pszichoanalitikus értelmezése: ALMANZI, Renato J.: *Humpty-Dumpty: Screen Memory and Some Speculations on the Nursery Rhyme* In: *American Imago*, vol. 43, 1986, 35-49.

³⁷ CARROLL, Lewis: *Alice tükörországbán* (Ford.: Révbíró Tamás és Tótfalusi István) Bp. Móra Ferenc Kiadó, 1980, 56-66.

emberre; mikor Alice már csak néhány méternyire volt tőle, észrevette, hogy szeme, orra, szája van, amikor pedig egész közel ért hozzá, már tudta, hogy ez maga DINGIDUNGI. „Nem lehet más! - mondta magában. – Olyan biztosan tudom, hogy ő az, mintha a neve az arcára lenne írva!” A referencia kérdésére, arra, hogy ki ő, akit ott lát, Alice különös módon talál választ. Először csak egy tojást lát (tehát egy személytelen valakit, valamit) lát, majd ebből a formából bontakozik ki az arc, azaz megtörténik a *prosopoepia*, a „megszemélyesedés”, a tojás „maszkot” „arcot”, azaz *prosopon*-t kap³⁸. Még közelebb jutva e lényhez azonban identitását már nem az arc formája, hanem az arc nagy területére írható név jelzi. A prosopopeiai „az önletírás trópusa, melynek révén az illető neve olyan érthetővé válik, akár egy arc”³⁹. Az írás, a név azonban arctalanít, az identitást a fenomenális egységből a nyelv jelölőinek sokféleségébe csúsztatja át. Dingidungi maga a nyelv, óriási hatalma van, és ugyanakkor rendkívül korlátozott, a nyelv hatalma alatt áll. Korlátait, sorsát az a versike szabja meg, amely őt magát létre is hozta:

Dingidungi a falra ült,
Dingidungi lependerült.

Jöhet a királytól ló, katona,
nem rakják Dingit össze soha

Megszületett, kiemelkedő helyre, a fal tetejére ült, majd elpusztul, széttörik akkor, ha leesik a falról. Dingi ebben a nyelvi, szövegi keretben létezik, kommentálja sorsát. A szöveg nem reprezentálja, a versike nem jelöli ki mimetikusan Dingi életét, hanem létrehozza, projektálja azt. Mikor Alice felszólítja, hogy ne üljön a keskeny falra, Dingi létének retorikai-textuális pozicionálása, korlátai ellen egy performatív aktussal, a király ígéretével válaszol. Dingi ráadásul, mikor Alice elmondja neki, hogy életét, sorsát egy könyvből olvasta, azzal válaszol, hogy „történelemkönyveknek hívják az olyat”, egy olyan könyv, amely a materiális történet, Dingi történelmét hordozza és vetíti ki a tényleges világ eseményeire. Egy olyan fikcionális mintáról van szó, amely eredetileg nyelvileg létezik, de elkerülhetetlen erőszakkal ez a nyelvi nem leképezi, hanem megformálja világot. Dingi sorsa nemcsak nyelvileg, a nyelv materiális strukturáltságában, a fikcióban adott, hanem irreverzibilis is, hisz akárcsak Alice, nyilván ő is tudja a vers végét, meg is jegyzi, hogy „ez a beszélgetés egy kissé gyorsan halad; térjünk vissza az utolsó előtti témára”. Nem létezett azonban „utolsó előtti téma”, hisz most kezdték a beszélgetést, az „utolsó előtti” nem az addig megtörtént, a kronológia szempontjából adott pozíció, hanem a vers szempontjából, az írás által irreverzibilisen rögzített sorozatból kiolvasva adható csak meg. Alice fel is fedezi azt, hogy Dingi pozíciója egy konstrukció eljátszásából áll, architektonikus jellege van („Úgy beszél, mintha valami társasjátékot játszanánk!” – gondolta Alice). Pontosan arról van szó, amiről de Man elsőre talányos mondata beszél: „A történelem tehát nem időbeli fogalom, semmi köze sincs az időbeliséghez, hanem a hatalom nyelvének a megismerés nyelvéből való megszületése”, az a pillanat, amikor a tropologikusból a tőle radikálisan különböző performatívba kerülünk át⁴⁰. Dingi itt gyorsan témát vált és a saját élet-gépezete helyett Alice személyét próbálja meghatározni:

-- Ne motyogj magadban – mordult rá Dingidungi, és most nézett először Alice-re --, hanem mondd meg a neved és a foglakozásod.
-- A nevem Alice, de ...

³⁸ vö. de Man „arctalanítás” „arcrongálás” fogalmával önéletrajzról szóló tanulmányában. DE MAN, Paul: *Az önéletrajz mint arcrongálás* In: *Pompeji*, 1997, 2-3. 93-107.

³⁹ DE Man, Paul, i.m. 100.

⁴⁰ DE MAN: *Kant és Schiller* In: DE MAN: *Esztétikai ideológia*, i.m. 136.

-- Eléggé ostoba név – vágott közbe Dingidungi türelmetlenül. – Mit jelent?
 -- Okvetlenül jelentenie kell valamit egy névnek? – kérdezte Alice kétkedően.
 -- Hát persze – mondta Dingidungi, és kurtán felnevetett. – Az én nevem azt az alakot jelenti, ami vagyok, amely egy igen szemrevaló alak. Egy olyan névvel, mint amilyen a tied, szinte akármilyen alakú lehetsz.

A tulajdonnév egy személy egyetlenségét jelöli meg, és Frege óta tudjuk, hogy (legalábbis a szokásos nyelvhasználati helyzetben) nincs jelentése csak referenciája. Dingi azonban tagadja ezt a tiszta fenomenalitást és a jelentést egy materiális formával, a testi alakkal (shape) azonosítja. A viszonyban ráadásul a név, a jelölő az elsődleges, Alice neve olyan, amely bizonytalan alak-kijelölésű, a szemantikai materialitás bizonytalanul képezi ki a „valóságot”, Alice személyét. A név és a jelölt kapcsolata a csúfnevekben, becenevekben figyelhető meg, de ez többnyire egész más mechanizmusú mint Dingi elmélete. Ha egy kövér fiúra azt mondják, hogy „Piggy”, akkor a jelölt, a személy valamilyen alakbéli jellemzőjét egy metafora segítségével névvé alakítják. Itt a valóság, a testi forma létezik elsődlegesen, és azt képezi le a figuratív kifejezés. Dingi elgondolása azonban ellentétes ezzel, mert itt maga a név nem-jelentéses materialitása az elsődleges, és ezt képezi le a személy materialitása. A self paronómia segítségével, mintegy szójáték eredményeként jelölődik ki. Hasonló megfordítás eredménye az „unbirthday present”, a „születéstelen napi ajándék”. Dingidungi nyakkendőjét kapta ilyen születéstelen napi ajándéknak a fehér királytól. A születésnap és az ahhoz kapcsolódó ajándék a személy egyetlenségének a szimbóluma, a születéstelen-napból – amint ezt Dingidungi elmagyarázza – viszont 364 van. Ez üzletnek kétségtelenül jó, de a személy identitás elvész, mert miközben a születésnap meglehetősen egyéni, a születéstelen nap kollektív, mindenkié, a self identikus egyetlensége szétszóródik a naptár architektonikájában.

Dingidungi egy különös, önkényes szóhasználata miatt merül fel a dialógusban a jelentés problémája. Alice ellenvetésére, hogy az adott szó nem azt jelenti, amire Dingidungi használja a következő válasz érkezik:

-- Ha én használok egy szót – mondta Dingidungi megróvó hangsúllyal --, akkor az azt jelenti, amit én akarok, sem többet sem kevesebbet!
 -- Az a kérdés – hitetlenkedett Alice --, vajon rábíráhatja-e a szavakat, hogy oly sok különbözőt jelentsenek.
 --Az a kérdés – így Dingidungi --, ki az úr és kész.

Világos, hogy Dingidungi számára a szemantika hatalmi, performatív kérdés nem pedig kognitív-ismereti, egyéni és nem kollektív, retorikai és nem grammatikai. Viszonya a szavakhoz az úr-szolga viszony, azaz hatalmi viszony, nem pedig az eszköz és használója viszonya: „különösen az igék, azok a legrátartibbak. A melléknevekkel azt csinál az ember, amit akar, az igékkel nem ... de én féken tudom tartani az egész társaságot.” Dingidungi szemiotikai hatalma annyira elkápráztatja Alice-t, hogy lassan feladja ellenállását és maga is sodródni kezd a nyelv materiális mélyének érzékelése felé amikor felkéri Dingidungit, hogy értelmezzen neki egy verset, amit ő maga nem értett. Dingidungi sajátos magabiztossággal lát neki az értelmezésnek, mert kijelenti, hogy „Meg tudok magyarázni minden verset, amit csak megírtak, és jónéhányat azok közül is, amelyet még nem írtak meg.” Az értelmezés tehát nem a jel jelentésének a rekonstrukciója, nem a hagyományos filológia, de nem is hermeneutikai feladat. Az értelmezés a nyelv irodalmiságának, materiális mélyének az érzékelése, a jelentés nem kiinduló pont, hanem játékos, véletlenszerű retorikai produktum. A vers, a *Jabberwocky* nem tartalmaz jelentést, a nyelv totálisan átláthatatlan, nem mutat semmit, nem mimetikus, nem referenciális:

Nézsonra járt, nyalkás brigyók
 turboltak purrtak a zepén,
 nyamlongott mind a pirityók,
 bröfftetn a mamsi plény.

-- Kezdetnek ennyi elég – vágott közbe Dingidungi. – Már ebben is elég sok nehéz szó van.

Nézson azt jelenti: *négy* óra, *uzsonna*idő.

-- Ezt eddig értem – mondta Alice --, és mit jelent a *nyalkás*?

-- *Nyalkás* azt jelenti: nyalka és nyálkás. Nyalka ugyanaz mint délceg. A két szó jelentése berakva egy szóba.

-- Értem. És mik azok a *brigyók*?

-- Hát a *brigyó* kicsit olyan mint a borz, kicsit olyan, mint a gyík, és kicsit olyan mint a dugóhúzó”

A szavak mind inskripciók, vagy úgy, hogy hangi materialitásuk szétbomlik és egy új materialitásba áll össze és közben felbontja és ironikusan újrírja az eredeti és az új jelentéshetőségeket vagy úgy, hogy az eredeti szóra asszociációval allegorikus, véletlenszerű sorozatok telepednek.⁴¹ Deleuze – pontosan a materialitás mentén - részletes elemzését adja Carroll szavainak⁴², definiálja típusait és kísérletet tesz szemantikai háttérük kidolgozására. De Man és Deleuze materialitással kapcsolatos elgondolásainak összekapcsolása érdekes elméleti eredményeket hozhatna. Kétségtelen, hogy Dingidungi filológus, de más nem a fenomenális értelem-egységek szintjén működik, hanem a nyelv materiális, széteső mélyrétegében működik, ahol a retoricitás és performativitás kontrollálhatatlan, szétfutó erői uralkodnak. Egy szó erejéig maga Alice is dekonstruktív filosszá válik (megfejtí a *zepe* szót), de aztán megrémül önnön merészségén. Dingidungi olyan nyelvvel találkozik, ami neki való, nincsenek benne képek, nincs benne „elképzelni való”, ahogy de Man javasolta: „meg kell tanulnunk inkább *olvasni* a képeket, mint *elképzelni* a jelentést” (EE, 104). Dingidungi a „közvetlen olvasás” bajnoka, a „materiális bázist” olvassa, azt a törést, egy nem érzéki, nem képi nyelvi pillanatot, amelyet a nyelv titokban saját megléte és jelentése közé helyez.

Az interpretáció után Alice indulna már, visszatérne koherens, fenomenális világához, kijelölt útjához, de Dingidungi a költészetről kezd elmélkedni és különös módon egy kifejezetten Alice „szórakoztatására” írott vers elmondásába kezd. Dingidungi interpretátorból szerzővé válik, egy új és még veszélyesebb olvasati pozíciót vesz fel, újra aktivizálja a vers és élet, a nyelv performatív materialitásának lehetőségét. A vers látszólag egy történet, de minduntalan megszakad, érthetlenné válik⁴³ és a végül egy „hosszú szünet”-tel, végtelen szünettel egyszerűen megszakad. A szerzőség azt implikálja, hogy van valaki, aki „hanggal” (voice) szólammal rendelkezik. A „hang” „metafora, mely az állítmány struktúrájából analógia

⁴¹ Külön, hosszabb elméleti fejtegetést igényelne az a jelenség, hogy a materiális folyamat a fordított szövegből pontosan úgy bemutatható, mint az eredetiből, miközben az is világos, hogy a fordított versnek semmi köze sincs az eredetihez. A fordítás egy interpretációs eredményt őriz meg, azt, amit Dingidungi egy retorikai aktusban az interpretáció performatív eseményében kimond, fenomenalizál. A „nyalkás” a magyarban nyalka és nyálkás, az angol „slimy” viszont a ruganyos, hajlékony (lithe) és a nyálkás (slimy) kettőséből jön létre. A fordítás ennek ellenére tökéletes. Az allegorikus asszociáció sornál is a performatív interpretáció eredménye marad meg, az eredeti materiális sor mintegy visszairódik a magyar nyelvbe. A fordítás kérdéséről de Man tanulmánya a *The Resistance to Theory* kötetben jelent meg. vö.: DE MAN: *Conclusions: Walter Benjamin's 'The task of the Translator'* In: DE MAN, i.m.73-15.

⁴² DELEUZE, Gilles: *The Logic of Sense*, i.m. 42-47.

⁴³ A magyar fordítás valami miatt itt sorozatosan kihagyja Alice rövid megjegyzéseit, talán a fordító Alice-nál is komolyabban vette Dingidungi felszólítását, amit kislánynak címzett: „Nem szükséges állandóan megjegyzésekkel fűszerezned a verset, nincs semmi értelmük, csak kizökkentenek.”

útján következtet az alany szándékára⁴⁴ Alice kérdésére „Ennyi az egész?” Dingidungi azt válaszolja, hogy „Ennyi az egész. Ég veled”, Alice el lett bocsátva. Búcsúzik hát, ugyanazzal a fordulattal (Good-bye) mint Dingidungi, de még kiegészíti egy továbbit, mely az élet narrativizáltságát, ismétlésre, megbízhatóságra épülő természetét implikálja: „Ég veled, míg újra találkozunk”. Dingidungi egy utolsó gesztussal még megtagadja ezt: „Nem hiszem, hogy megismernélek, ha csakugyan viszontlátnánk egymást, pontosan úgy nézel ki, mint a többi ember.” Alice az arcra hivatkozik, a személy prosopeiájának kiemelt mozzanatára, arra, amely a testünkben mintegy tulajdonnévként, egyedi megkülönböztetőként funkcionál. Dingidungi azonban arctalanít, elutasítja a test e koherens konstrukciójának, ennek a maszknak a megkülönböztető, megszemélyesítő szerepét, ő materiálisan lát: „Hát éppen ez az én kifogásom, a te arcod is ugyanolyan, mint akárki másé: két szem(...) középen az orr, alatta a száj. Mindig ugyanaz. De ha például a két szemed az arcodnak ugyanazon az oldalán volna, mondjuk... vagy a szád lenne fölül... az más segítene valamit” Dingidungi kétségtelenül kimondta azt az elvet, amely pár évtizeddel később az avantgárd festészetben a személy látásának alapjává vált. Jellemző Alice válasza: „Csakhogy az nem volna szép”. Alice pontosan azzal védi ki a forma szubverzivitásának veszélyét, azzal mozgósítja ellenállását, hogy egy esztétikai elvet, magát az esztétikai ideológiát állítja ellenérvként.

Alice számára Dingidungi – bár interpretátori módszerére, a nyelvvel való bánás dekonstruktív filológiájára ő maga is rátalált – végső soron érthetetlen maradt, miközben távolodik beszélgetőtársától, hangosan ezt mondja „még egy ilyen kiismerhetetlen alakot soha életemben...”. Artaud talán pontosan ezért tartotta Carrollt „piti kis perverznek”⁴⁵, hisz könyvei azt sugallják, ha minden összezavarodik, tovább lehet vonulni egy új kaland vagy éppen az otthon biztonsága felé. Dingidungi viszont pontosan itt, befejezetlen és befejezhetetlen verse végén tölti be élete végét, éri el őt a zuhanás, a bukás, az esés (és persze a szétesés is, atest éppúgy mint a nyelv amorf darabkáira hullik). Joyce nagyszerű műve, a *Finnegan ébredése* nem véletlenül emeli be központi sémájává Dingidungit⁴⁶, az ő zuhanása, bukása egyben az emberiség, Ádám bukása, Lucifer bukása, és persze Finnegan mester némi részegség okán létráról való leesése is. Cathy Caruth jelzi⁴⁷, hogy egyáltalán nem véletlen: de Man gyakorta kapcsolja össze a referencia, a nyelv fenomenális megbízhatóságának kérdését a bukással, zuhanással, eséssel, vagy Kleist esszéje kapcsán a gravitációval. A nyelv mint esés, zuhanás egyben behatolás a fenomenalitás megnyugtató rendjébe, azaz egyszerre az önismeret eredménye és ijesztő önrombolás.

⁴⁴ DE MAN, Paul: *Az olvasás allegóriája*, i.m. 33. Az idézett mondattal Gasché is hasonló értelemben foglalkozik, In: GASCHÉ, R. *The Wild Card of Reading*, im. 116.

⁴⁵ Idézi DELEUZE, Gilles: *A skizofrén és a nyelv*, i.m.82. Valószínű igazán van Artaud-nak, hogy „ha belekortunk az egyén és az egyéni nyelv szarába, a vers bűzlenni fog” (u.o.) Alice még azelőtt kerekelt old, mielőtt Dingidungi zuhanása után széteső testéből ez a bűz elkerülhetetlenül áradni kezd.

⁴⁶ A regény 3. paragrafusában olvashatjuk a „The fall” eseményét, majd a 100 betűs szót aztán Finneganról, hogy „humptyhillhead of humself.”

⁴⁷ CARUTH, Cathy: *Unclaimeg Experience – Trauma, Narrative, and History*, Baltimore, The Johns Hopkins Univ. Press1996. 76-77.